

Теплюк Анна Анатоліївна,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
Педагогічний інститут,
кафедра дошкільної освіти,
м. Київ.
викладач
0978659615
tepluchok@ukr.net

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ПОЧУТТЄВОЇ СФЕРИ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ

Анотація

У статті висвітлені основні теоретичні надбання класиків та сучасних вчених у галузі дошкільного виховання; розкриті положення про психологічні механізми та педагогічні засади формування естетичних почуттів дітей старшого дошкільного віку; дана характеристика провідних положень педагогіки Василя Олександровича Сухомлинського, що спрямовані на формування естетичних почуттів дитячої особистості.

Ключові слова: духовна культура, естетичне виховання, естетичні почуття, старші дошкільники, психологічні механізми, педагогічні засади, педагогіка Василя Олександровича Сухомлинського.

В статье освещены основные теоретические достижения классиков и современных ученых в области дошкольного воспитания; раскрыты положения о психологических механизмах и педагогические основы формирования эстетических чувств детей старшего дошкольного возраста дана характеристика ведущих положений педагогики Василия Александровича Сухомлинского, направленные на формирование эстетических чувств детской личности.

Ключевые слова: духовная культура, эстетическое воспитание, эстетические чувства, старшие дошкольники, психологические механизмы, педагогические основы, педагогика Василия Александровича Сухомлинского.

Постановка проблеми. Людське сприймання краси не існує поза почуттями, ідеалами, оцінками, які значною мірою залежать від розвиненості людської особистості, від рівня задоволення її життєвих потреб, від

Педагогічні науки та освіта: збірник наукових праць Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти особливостей її поглядів та настроїв. Відомі психологи Л.Виготський, С.Рубінштейн, А.Леонтьєв наголошували на тому, що розвиток особистості відбувається шляхом присвоєння елементів матеріальної та духовної культури, актуалізуючи таким чином ідею поєднання естетики та психології [6, с. 12]. Задекларований державними документами у галузі освіти (Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті, Закон України «Про дошкільну освіту» та «Про охорону дитинства» (2001 р.), Базовий компонент дошкільної освіти в Україні (1999 р.), Коментар до Базового компонента дошкільної освіти в Україні (2003 р.) підхід щодо пріоритетності формування почуттєвої сфери дитини потребує організації психолого-педагогічного супроводу естетичного виховання дошкільників, теоретичного та практичного забезпечення організації даного процесу. Актуальним напрямом в галузі дошкільної освіти залишається процес використання наукової спадщини педагогів-класиків у роботі сучасних ДНЗ.

Метою даної статті є висвітлення теоретичних аспектів формування естетичних почуттів дітей старшого дошкільного віку. Стаття спрямована на вирішення наступних *завдань*:

- Обґрунтувати педагогічні засади формування почуттєвої сфери дітей старшого дошкільного віку.
- Висвітлити психологічні механізми формування естетичних почуттів дітей старшого дошкільного віку.
- Проаналізувати педагогічні погляди В.О. Сухомлинського на почуттєве виховання дитини.

Теорія і практика дошкільної освіти зумовили висновок про те, що естетичне виховання впливає на формування як почуттів, так і думок дитини; воно виховує чутливість до краси в усіх сферах людської діяльності, у всіх її зв'язках з об'єктивним світом. Таким чином, формування естетичних почуттів до дійсності є предметом естетичного виховання та виступає результатом співдружності думки та почуття. Внаслідок формування

Педагогічні науки та освіта: збірник наукових праць Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
естетичних почуттів до оточуючої дійсності у цілому і природи зокрема, у дитини виникає система нових якостей, що відсутні у кожному із окремих елементів даного утворення, та забезпечують становлення нової якості, яка визнається суспільством як виникнення нового, певного рівня розвитку особистості. Завдання естетичного виховання – розвивати смаки, які мають спиратися не на звички, а на естетичні погляди та естетичні ідеали, на дійсне правдиве естетичне почуття (М.Колесник) [4, с. 26].

Однією з важливих умов багатства естетичних потреб, почуттів, переживань є глибокий інтелектуальний розвиток людини. Тому мета естетичного виховання – широко ознайомлювати дитину з досягненнями світової культури, з культурними цінностями людства.

Естетичне виховання – організований, активний, цілеспрямований процес. Його складовими елементами є розвиток інтересу і любові до природи, прищеплення умінь і навичок помічати красиве, милуватися ним, здатність виявляти почуття прекрасного у процесі сприймання явищ природи. [7, с. 62]

Вивченням проблеми естетичного виховання підрастаючого покоління займалися Н.А. Ветлугіної, Б.Г. Неменського, Є.А. Фльориної важливим аспектом естетичного виховання вважали саме художнє виховання, чинниками якого є засоби мистецтва (музика, архітектура, живопис...), що впливають на особистість, завдяки чому формуються художні почуття та смак, любов до мистецтва, вміння розуміти його, насолоджуватися ним [4, с. 35].

Аналізуючи особливості образотворчої діяльності дітей, Н.Сакуліна значну роль відводила сенсорному розвитку дитини, необхідному для створення зрозумілого і виразного зображення, сенсорним здібностям, потрібним для успішного оволодіння образотворчою діяльністю, обґрунтувала принципово новий зміст і методи навчання її [3, с. 64].

Вивчення досліджень Н. Карпінської дозволило відзначити, що автор у контексті естетичного виховання акцентувала увагу на особливостях

Педагогічні науки та освіта: збірник наукових праць Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
сприймання, методах використання творів художньої літератури в роботі з дітьми дошкільного віку [8, с. 71].

На думку В.О. Сухомлинського, естетичне виховання в системі навчально-виховної роботи займає особливе місце. Воно має найтісніший зв'язок з усіма сферами духовного життя особистості й колективу. «Я вбачаю, – писав О.Сухомлинський, – великий виховний сенс в тому, щоб дитина бачила, розуміла, відчувала, переживала, осягала, як велику таємницю, пробудження життя в природі. Сприймання, осмислювання природи – це основа естетичного виховання, це ніби перше віконце у світ краси [7 с. 164].

Великого значення естетичному вихованню дітей дошкільного віку надавав К. Ушинський, який стверджував, що дитя мислить формами, фарбами, звуками. Важливе значення у вихованні й навчанні дітей для збагачення їх естетичних вражень, формування виразної, влучної, повноцінної мови, на думку педагога, мають художня література, усна народна творчість [8, с. 35].

Історіографічний огляд наукових праць дозволяє зробити висновок про те, що на сьогодні в педагогічній науці недостатньо повно проаналізовано проблему естетичного виховання дітей дошкільного віку засобами різних видів мистецтва, літератури та природи в історичній ретроспективі, не систематизовано та не узагальнено прогресивні ідеї вітчизняних педагогів із зазначеної проблеми, не висвітлено досвід організації та зміст роботи з естетичного виховання дітей в дошкільних навчальних закладах України в кінці XIX – на початку XX ст.

В основі естетичного виховання лежить розвиток емоційної чутливості до прекрасного, негативного ставлення до потворного. Завдяки даному твердженню педагоги використовують наступні формулювання: «привчати дітей емоційно сприймати», «відчувати задоволення», «любити і прагнути», «проявляти здібності» тощо.

Педагогічні науки та освіта: збірник наукових праць Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Естетичні почуття – це чуття краси в явищах природи, в праці, в гармонії барв, звуків, рухів і форм. Гармонійна злагодженість в об'єктах цілого та частин, ритм, консонанс, симетрія викликають почуття приємного, насолоду, яка є результатом глибокого переживання та ушляхетнює душу. Не тільки в мисленні, а й почуттями людина утверджує себе в предметному світі. Василь Сухомлинський стверджував, що саме художня література, музика, образотворче, театральне мистецтво, кіно, природа, естетика приміщень, зовнішній вигляд дорослих та дітей, взаємини між дітьми і дорослими – мають першочерговий вплив на дитячі естетичні почуття [7, с. 54].

Досить важливими для нашого дослідження є визначені М.Чернишевським специфічні властивості естетичних почуттів. За визначенням дослідника, естетичні почуття – це реалізація-відповідь суб'єкта на той вплив, який на нього справляє об'єкт, що існує поза ним, вони тісно пов'язані з органами чуття (зір, слух) та немислимі без них. На його думку, виникнення естетичних почуттів пов'язане із стадією захоплення, яка є основою повноцінного естетичного сприймання (зміст твору мистецтва потрібно спочатку пережити почуттям, а потім зрозуміти думкою) [1, с. 13].

Інформацію про естетичні почуття знаходимо у працях театрального митця К.Станіславського. Він підкреслював, що тривалість естетичного почуття зумовлена фізіологічними властивостями організму. На його думку, естетичне почуття маловимогливе, вільне від матеріального інтересу, тобто практичного погляду на предмет. Сприймаючи твори мистецтва, людина переживає «естетичну радість», найвищим виявом якої є естетична насолода, і її особливість полягає у тому, що вона завжди є результатом глибокого переживання. Переживання почуття прекрасного пов'язане з насолодою. Незважаючи на те, що естетичні почуття і судження зумовлені певними джерелами, проте їх формування залежить від естетичних поглядів та естетичного виховання, що сприяє формуванню емоційного світу особистості, естетичних точок зору епохи [1, с. 82].

Педагогічні науки та освіта: збірник наукових праць Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
Доповнення теоретичних знань про естетичні почуття, зокрема аналіз їхніх якісних властивостей, відображені у дослідженнях В.Артемова. Він зазначає, що естетичні почуття тісно пов'язані з естетичним смаком, судженнями та уявленнями людини, а також розрізняє такі естетичні почуття: прекрасного, красивого, величного, героїчного, драматичного, комічного. Найхарактернішою властивістю почуття прекрасного В.Артемов вважає те, що воно звеличує людину. Визначення поняття естетичні почуття дає П.Рудик, який естетичними називає такі вищі почуття, що породжуються красою або потворністю об'єктів, які ми сприймаємо. На його думку, естетичні почуття можуть мати споглядальний характер, якщо вони виникають у зв'язку із сприйманням об'єктивної дійсності, і можуть ставати активними, коли органічно включаються у людську діяльність, надаючи їй певної естетичної форми. Він вважає, що відмінною рисою естетичних почуттів є їх «безкорисливий характер», адже вони не пов'язані безпосередньо із задоволенням наших матеріальних потреб, в їхній основі лежить особлива потреба в естетичному переживанні. Аналізуючи естетичні почуття, П.Рудик зазначає, що ці почуття можуть бути різними за формою, а також відмічає, що почуття задоволення та насолоди виникають при сприйманні фарб, звуків, форм, рухів предметів та явищ дійсності. У найпростішій формі почуття задоволення є «чуттєвий тон», що супроводжує окремі відчуття (людина одним кольором або звуком надає перевагу перед іншими) [3, с. 27].

У дослідженнях Б.Неменського знаходимо характеристику почуттів, визначену Б.Кублановим, що зумовлюються не тільки прекрасним і не зводяться лише до насолоди. Він підкреслює, що естетичне почуття полярне, зумовлюється протилежними властивостями предметів і явищ, які породжують оцінку «прекрасне» або «потворне». Крім цього, дослідник наголошує на взаємозв'язку естетичних почуттів з естетичною оцінкою об'єктивних властивостей предметів та явищ. В процесі порівняння того, що людина сприймає, з наявним ідеалом, спрацьовують асоціації. Отже, що в

Педагогічні науки та освіта: збірник наукових праць Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
основі естетичних почуттів знаходяться не асоціації, а особлива складність перебігу цих асоціативних зв'язків між образом, почуттям та судженнями у свідомості людини.

Естетичне виховання тісно пов'язане з формуванням почуттів. Усі види мистецтва, краса природи сприяють розвитку естетично насиченого сприймання, яке викликає хвилювання, радість, захоплення, зацікавленість, прагнення створити прекрасне. Відомо, що ще здавна танець був засобом вираження почуттів та емоцій людей. Танець органічно пов'язаний з музикою, яка посилює виразність танцювальної пластики, дає йому емоційну ритмічну основу [4, с. 36].

Аналіз психолого-педагогічної літератури зумовив висновок про те, що засобами формування естетичних почуттів у дітей дошкільного віку є гра, мистецтво та засоби масової інформації. «Гра - іскра, яка запалює вогник допитливості», - стверджував В.А.Сухомлинський [7, с. 79]. Театр - один з самих демократичних видів мистецтва для дітей, він дозволяє якомога світліше і яскравіше зформувати естетичний смак дитини. Також засобом формування естетичного почуття на сучасному етапі розвитку суспільства є вплив масової інформації, діяльність якої поєднує елементи багатьох видів мистецтва. Проте зусилля в них «масової культури» ускладнює процес формування здорових естетичних смаків, потребує копіткої роботи вихователів, батьків, випереджуючого формування високих естетичних потреб, смаків, не сприйняття потворного [7, ст. 67].

З огляду на це, вважаємо, що саме природа є універсальним засобом впливу на почуттєву сферу дошкільників: вона сприяє умінню захоплюватися красою форми, розрізняти поєднання звуків, барв, слів і милуватися довкіллям.

Першочерговість значення краси природи у формуванні емоційно-почуттєвої сфери дитини відображена у педагогічних знахідках В.Сухомлинського. Вчений цілком правомірно порівнює людей, які не мають естетичної духовної опори з жалюгідним видовищем, що призводить до

Педагогічні науки та освіта: збірник наукових праць Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти небезпечної і огидної людської байдужості, яка є страшною в дитячому віці. Основний висновок педагога полягає у значущості для успішного та нормального навчання надійної емоційної основи, відсутність якої і зумовлює байдуже ставлення до пізнання навколишнього, результатом чого є небажання навчатися [7, с. 45]. Без сумніву цінним для вирішення проблем формування естетичного почуття є вивчення практичного досвіду В.О.Сухомлинського виховання природою, здійсненого педагогом у «Школі під блакитним небом». У своїй педагогічній діяльності він використовував особливий, відмінний від раціонального навчання метод – природу, яку називав найтоншим способом впливу на юну душу. Педагог влучно зауважував, що деформований, потворний предмет, сумбурне звучання «ріжуть» око і вухо, красиві ж предмети та явища фізіологічно сприятливі для них. Він вказує на те, що естетично розвинуті органи чуття завжди точно орієнтовані на красу, здатні знаходити її, розрізняти, виділяти й утримувати, а духовна насолода досягається тільки на даній зоровій та слуховій основі. Саме вона, за визначенням В.Сухомлинського, являє собою змістовне переживання предмета, особливий внутрішній стан, викликаний тим, що почуттєво представлений, гармонічний предмет поселяється і живе в душі як радість. Це ще раз свідчить, що однією з педагогічних умов естетичного виховання є розвиток органів чуття. [7, с. 52]

Розроблені В.Сухомлинським глибокі та різнобічні рекомендації щодо того, яким чином потрібно здійснювати естетичне виховання в школі, актуальні та значущі для практики дошкільної освіти. Твердження педагога про те, що «краса природи як засіб емоційного, естетичного та морального виховання, звучить тільки в загальній гармонії всіх засобів духовного впливу на особистість» співзвучний сучасній тенденції виховання дошкільників, яка орієнтована на гармонійний розвиток особистості.

Заслугою В.Сухомлинського є те, що він розкрив та сформулював методологію й методику естетичного виховання та відкрив у педагогічній науці заповітне вікно у світ краси (початком на цьому шляху автор відзначає

Педагогічні науки та освіта: збірник наукових праць Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (пробудження самої здатності особистості бути естетично вихованою). Для здійснення цієї умови, на думку В.Сухомлинського, надзвичайно важливим на першому етапі естетичного виховання є педагогічний пошук відправної позиції для відкриття прекрасного у природі та розвитку цієї емоційної домінанти у душі дитини [7, с. 53]

Педагог виділив один із вагомих методів естетичного виховання – створення емоційної ситуації або «чудесний дотик» до глибини людської душі. Навіть емоційність назви цього методу свідчить про чуттєвість впливу на дітей, про пріоритетність у керуванні процесом естетичного виховання з боку педагога чуттєвої сфери, адже під час сприймання прекрасної природи «до почуття треба підвести». Він наголошував, що у даному разі не підходять ні суха дидактика, ні примушення, ні штучне розчулення красою природи, – одним словом, ніякий учительський трафарет. Тут потрібна вільна організаційна та психологічна підготовка до сприймання квітучих садів, живописного снігопаду, а також зігріті власним відчуттям природи слова педагога, які розкривають красу, допомагають побачити її, побачити так проникливо і світло, щоб вона пройшла крізь серце слухачів почуттям радості. Сам педагог уподібнювався у такі хвилини художнику, що розкриває таємний зміст якого-небудь мальовничого шедевра [7, с. 55].

Своєрідним є визначений В.Сухомлинським феномен естетичного прозріння, заданим на все життя пошуком радості та бадьорості. Він зазначає, що, захоплюючись колірною пишністю природи, її сяйвом, блиском, досконалістю об'єктів, грою вигадливих форм, педагог власним прикладом захоплює та хвилює уяву дітей і лише за такої умови вони здатні бачити і знаходити красу в довкіллі. За визначенням В.Сухомлинського, учити умінню правильно бачити і чути світ – значить формувати смак до природи, отже, і смак до життя, до буття взагалі і це – найважче педагогічне мистецтво та величезна, невпинна праця. В.Сухомлинський констатував очевидну істину, що саме «добрі почуття даються ціною великих витрат сил». Він поетично порівнював відкриття краси природи та перше кохання,

Педагогічні науки та освіта: збірник наукових праць Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
що приходиться до людини теж у щасливій емоційній ситуації. За визначенням педагога, естетичне сприймання природи при всій його безкорисливості та своєрідності є за своєю суттю пізнання природи любов'ю – поза цією глибокою емоційною основою немає і не може бути естетичного зв'язку зі світом; любов можуть красотою, а краса – любов'ю. Сприймати і розуміти природу, на думку В.Сухомлинського, – значить пізнавати її в щирому світлі та повноті проявів. Він зазначав, що логічне пізнання не може дати усієї картини навколишнього світу, тоді як естетичне пізнання відтворює цю картину: воно охоплює красу природи і надихається красою – таким чином, об'єктивний світ пізнається у конкретно-чуттєвих образах. За визначенням педагога, відсутність емоційного знання природи, серцева атрофія по відношенню до неї є такою ж втратою для людини, як і життя, прожите без любові. Адже естетичне пізнання природи важливе для людини ще й тому, що дає їй бачення себе в об'єктивному світі, а також гостре почуття власного буття, відчуття повноти і радості свого життя. «Бачення та переживання краси навколишнього світу – одне з головних джерел розуміння та переживання радості буття, краси життя, неповторності й унікальності тієї думки, що я живу...» [7, с.78]. Отже, ще однією умовою для ефективного здійснення естетичного виховання В.Сухомлинський вважає сприймання природи через почуття любові, емоційне знання природи.

Оскільки краса природи – перша та найдоступніша краса для людини, він вважає, що важливо вчасно накопичувати у дітей естетичні враження, інтенсивно розвивати у них почуття кольору, тону, об'єму, контуру, перспективи. Саме в актах естетичного споглядання розкриваються задатки людського духу, виявляється досвід поколінь, які тисячоліттями сприймали красу і велич природи. Розкриваючи ці положення, В.Сухомлинський ґрунтується на педагогічних твердженнях щодо проходження дітьми історії людства у своєму духовно-естетичному розвитку, а зародження цієї історії розпочалося з поезії світосприймання. Він констатує, що єдність із природою у філогенезі й онтогенезі досягалася не тільки практикою, а й естетичним

Педагогічні науки та освіта: збірник наукових праць Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти зв'язком зі світом, причому для індивідуального розвитку цей зв'язок – первинний. Ще до того, як людина навчиться що-небудь робити, а також відображувати світ у системі понять, вона здатна сильно відчувати природу, сильно переживати наплив свідомо-несвідомих відчуттів, побачивши її красу та велич. Це положення дає змогу окреслити ще одну педагогічну умову, яку визначає В.Сухомлинський, – апелювання до генетичного досвіду світосприймання, у якому бере початок особлива, випереджуюча, передбачаюча роль естетичного виховання людини протягом усього її життя [7, с. 89]. Педагогічний досвід В.Сухомлинського відзначається унікальністю у здійсненні формування творчої особистості, світогляд якої утверджує єдність, гармонійне злиття з природою, з космосом, всесвітом, і саме такий підхід до виховання визначається сучасними підходами в існуючій системі освіти.

Отже, педагогічними умовами, формування естетичних почуттів є: розвиток почуттів; здатність педагога до компетентного подолання перешкод, які стоять на шляху до пізнання краси природи; створення емоційної ситуації або «чудесний дотик до глибини душі»; сприймання природи через почуття любові, яке ґрунтується на емоційній чутливості дитини до засобів педагогічного впливу; апелювання до генетичного досвіду світосприймання; врахування взаємозв'язку та залежності естетичного розвитку дитини від морального та інтелектуального; безпосередній процес спілкування та взаємодії з реальними об'єктами та явищами природи.

Здійснене теоретичне узагальнення та експериментальне розв'язання проблеми формування у старших дошкільників естетичних почуттів на засадах педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського зумовило наступні висновки.

Визначення поняття «естетичні почуття» трактується як чуття краси в явищах природи, в праці, в гармонії барв, звуків, рухів і форм. Гармонійна злагодженість в об'єктах цілого та частин, ритм, консонанс, симетрія викликають почуття приємного, насолоду, яка глибоко переживається та

Педагогічні науки та освіта: збірник наукових праць Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
вшляхетнює душу. Не тільки в мисленні, а й почуттями людина утверджує себе в предметному світі.

Засобами формування естетичних почуттів є художня література, музика, танці, живопис, образотворче, театральне мистецтво, природа, естетика приміщень, зовнішній вигляд дорослих та дітей, взаємини між дітьми і дорослими.

Педагогічна спадщина В.О.Сухомлинського є золотим фондом педагогіки, а її використання повністю забезпечує формування почуттєвої сфери дітей дошкільного віку. Педагогічні умови, визначені педагогом були покладені в основу системи роботи, щодо формування естетичних почуттів в процесі гармонійного поєднання впливу різноманітних засобів (гра, мистецтво), з пріоритетністю спілкування з природою.

The article outlines the basic theoretical heritage of classic and contemporary scholars in the field of early childhood education; prostration of psychological mechanisms and pedagogical principles of aesthetic feelings of children of preschool age, describes the major provisions of the Education Vasily A. Sukhomlynsky that aimed at creating the aesthetic sense of children's personality.

Keywords: spiritual culture, aesthetic education, aesthetic sense, older preschool children, psychological mechanisms, pedagogical, pedagogy Vasily A. Sukhomlynsky.

Література:

1. Адаскина А. А. Особенности проявления эстетического отношения при восприятии действительности // Вопросы психологии. – 1999. – № 6. – 100– 109 с.
2. Вороніна Т.Л. Виховувати любов'ю: за спадщиною В.Сухомлинського / Т.Л. Вороніна, С.В. Науменко / – К.: ред.загальнопед.газ., 2004. – 128 с.
3. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві): [навч. посібник для вищ. навч. закладів] – К.: Освіта, 1998. – 255 с.

- Педагогічні науки та освіта: збірник наукових праць Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
4. Кузурманова Т. М. Виховання дітей на засадах краси і гармонії: естетичне вихованняу ДНЗ засобами зображувальної діяльності, музики, природи за системою В.О. Сухомлинського // Джерело педагогічної майстерності. – 2003. – № 1. – С. 58 – 59.
  5. Кулачківська С. Е. Дошкільник. Особливості психічного розвитку в умовах екологічної кризи: [Поради вихователям дитячого садка] / С. Е. Кулачківська, С.О. Ладивір– К., 1995. – 152 с.
  6. Половіна О.А. Сучасне дошкільня: реалії та перспективи: [Формування естетичних почуттів дошкільників як основи гармонійного світосприйняття]: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова / укл.: І.І.Загарницька, Г.В.Беленька, А.В.Каранаухова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2008. – С. 47-53.
  7. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям; Рождение гражданина. – Кишинев: Лумина, 1979. – 622 с.
  8. Ушинский К. Д. Избранные педагогические сочинения: в 2-х т. / Академия пед. наук СССР. Пед. библиотека. Ред. коллегия: В.М.Столетов (пред.) и др./ Под ред. А.И. Пискунова (отв. ред.). – М.: Педагогика, 1974. – Т. 2: Проблемы русской школы. – 438 с.